

Баймырзаев Б.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Баймырзаев Б.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Baimyrzaev B.A.
KNU named after J. Balasagyn

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ЖЫЙНОО, ЖАРЫЯЛОО ИШТЕРИ: САНАТ-НАСЫЯТТАР, ДАСТАНДАР (Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ КАФЕДРАСЫНДА ЖЫЙНАЛГАН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДЫН НЕГИЗИНДЕ, 1950-2010-ЖЖ.)

СБОР, ПУБЛИКАЦИЯ УСТНЫХ НАРОДНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ: ПОУЧИТЕЛЬНЫЕ СТИХИ, ДАСТАНЫ (НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ, СОБРАННЫХ НА КАФЕДРЕ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КНУ ИМ. Ж. БАЛАСАГЫНА, 1950-2010 ГГ.)

COLLECTION AND PUBLICATION OF ORAL FOLK WORKS: INSTRUCTIVE POEMS, DASTANS (BASED ON FOLKLORE MATERIALS COLLECTED AT THE DEPARTMENT OF KYRGYZ LITERATURE OF KNU J. BALASAGYN, 1950-2010)

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз эл оозеки чыгармаларын соңку совет доорунда эл оозунан жыйноо, жарыялоо иштери Кыргызстанда ошол мезгилдеги заман-шартка жараша жүргүзүлүп келген. Айрыкча, 1924-жылы Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлүп, ошонун шарапаты менен 1925-жылы башында И.Арабаев, К.Тыныстанов, Б.Данияровдор турган Кыргыз Илим Комиссиясы элдик чыгармаларды жыйноо жана жарыялоо иштерин баштаган. Орус окумуштуусу Е.Фалеевден баштап К.Мифтаков, Ы.Абдрахманов, А.Самудун уулу (Тайгүрөнов), Т.Байжиев, Т.Саманчин, З.Бектенов, М.Мамыров, М.Түлөгабылов, Ж.Субанбеков, З.Ч.Мамытбеков, Э.Абдылдаев, Ж.Таштемиров, С.Байходжоев, Ж.Мукамбаев, С.Закиров ж.б фольклорист-окумуштуулар кыргыз эл оозеки чыгармаларын ар кайсыл жылдары, ар түрдүү жанрлар боюнча эл оозунан жыйноо, жарыялоо, изилдөө иштерин колго алып келишти. Ошол материалдардын ичинде азыркы Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында 1950-жылдардан берки чогултулуп келген элдик чыгармалардын көлөмү да аз эмес. Аларды 2010-жылдан бир нече томдук (VI том) түрүндө жарыялоо иштери башталып, 2015-2017-жылдары 3(үч) тому жарык көрдү. Бул макалада ошол материалдардын ичинен санат-насыяттар, дастандар жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В последние годы советского периода в Кыргызстане велась работа по сбору, изданию устных произведений кыргызского народа в соответствии с условиями того времени. В частности, в 1924 г. была создана Кара-Киргизская автономная область, а в 1925 г. Киргизская комиссия по науке в составе И. Арабаева, К. Тыныстанова и Б. Даниярова приступила к сбору и публикации народных произведений. Начиная с российских учёных Э. Фалеева, К. Мифтакова, а затем Ю. Абдрахманов, А. Самудун уулу (Тайгуренов), Т. Байджиев, Т. Саманчин, З. Бектенов, М. Мамыров, М. Тулогабылов, Ж. Субанбеков, З.Ч. Мамытбеков, Э. Абдылдаев, Ж. Таштемиров, С. Байходжоев, Ж. Мукамбаев, С. Закиров и другие фольклористы-ученые в разные годы собирали, публиковали и исследовали кыргызские фольклорные произведения в разных жанрах. На кафедре кыргызской литературы КНУ им. Ж. Баласагына с 1950-х годов собран не меньший объем народных произведений. С 2010 года началась их публикация в виде нескольких томов (запланировано 6 томов), а в 2015-2017 годах вышли три тома. В этой статье мы поговорим о преданиях и дастанах из этих материалов.

Abstract: In the last Soviet period, work was carried out in Kyrgyzstan to collect and publish oral works of the Kyrgyz people in accordance with the modern conditions of that time. In particular, in 1924, the Kara-Kirghiz Autonomous Region was formed, in connection with which, in early 1925, I. N.Arabayev, K.Tynystanov, B. The Kyrgyz Scientific Commission, which included the Daniyarovs, began collecting and publishing folk works. Russian scientist E. Starting with Faleev K.Miftakov, N.Abdrahkmanov, A.Samudun uulu (Taigyrenov), T. Baizhiev, T. Samanchin, Z. Bektenov, M. Mamirov, M. Tulogabov, J. Subanbekov, Z.Ch. Mamytbekov, E. Abdyl daev, J. Tashtemirov, S. Baikhodjoev, J. Mukambaev, S. Zakirov, J.B.

Folklorists have been working on the collection, publication, research of Kyrgyz folk oral works in different years, in various genres. Within the framework of these materials, modern J.At the Department of Kyrgyz Literature of KNU.Balasagyna has been collecting no less amount of folk art since the 1950s. Since 2010, their publication began in the form of several volumes (volume VI), and in 2015-2017 three volumes were published. In this article, we will talk about the legends and traditions from these materials.

Негизги сөздөр: фольклор; жанр; оозеки чыгармачылык; санаттар; насыяттар; дастандар; кафедра.

Ключевые слова: фольклор; жанр; устное творчество; предания; проповеди; былины; сказки.

Keywords: folklore; genre; oral art; legends; sermons; epics; fairy tales.

Киришүү. Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасы тарабынан өткөн кылымдын 50-жылдарынан бери эл оозунан жазылып алынган көп жанрдагы материалдар (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) [1.2017. II. 4276] көлөмү жана сапаты жагынан көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Чындыгында калкыбыздын рухий казынасы катары бааланып келген оозеки чыгармачылыктын байыркы жанрларынан тартып кечээки жаңы табылгаларына чейин өзүнө камтыган бул көркөм өнөрдүн бай үлгүлөрү канча кылым өтсө да, өз өңү-түсүн, ички сапат-белгисин өчүрбөгөн улуттук өзгөчөлүктөргө ээ экенин айтпасак да көпчүлүккө белгилүү. «Алтынды дат баспаган» сыңары арадан бир кылымдан ашык мезгил агылып, ортодо олчойгон зор мамлекет (мурдагы СССР-Б.Б.) урап, бүтүндөй доор, система алмашып жатса да, өзүнүн табигый ички эн-тамгасын качан болбосун качырбай, өз боюна тутуп, рухий куту менен кунун жоготпой келаткан мындай элдик кенч жер үстүндөгү бардык эле азыркы улуттардын рухий шыбагасына, маданий мурасына айланып олтурган жери жок. Колдогу материалдар өзү тастыктап тургандай, мындагы оозеки чыгармачылыктын жанрдык, тематикалык, тилдик өзгөчөлүктөрү мезгилдик жана мейкиндик аралыктан алганда да өз кучагына өтө чоң масштабды камтып тургандыгы бекер жеринен эмес. Мындай өңүттөн көңүл бурууну талап кылган жагдай бул жыйналган материалдардын узак жылдар бою эле (жетимиш беш жылдын аралыгы –Б.Б.) жарык көрбөй жатышы менен түшүндүрүлбөйт. Маселе, алардын ички маани-маңызында, рухий-эстетикалык күчүндө, көп аймакты өз кучагына алгандыгында. Бизге маалым болгондой, кыргыз эл оозеки чыгармаларын жыйноо, изилдөө, жарыялоо иштери XIX кылымдын ортосунан башталып, көпчүлүк адистер чет жактан келип, кыргыз фольклоруна кызыгуу менен мамиле жасап, алгачкы илимий көз караштар, тыянактар айрым гана аймактар боюнча чыгарылып келген болсо, соңку Улуу Ата мекендик согуштан (1941-1945-жылдар –Б.Б.) кийинки мезгилдерде, т.а. 1945-1950-жылдар аралыгында окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн жаңы мууну өсүп чыгып, алардын илимий арымы кыйла жерлерге жетти десек болот.

Теманын актуалдуулугу жана жалпы мазмуну: Академиктер: М.О.Ауэзов, В.М. Жирмунский, Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин, Х.К.Карасаев; окумуштуу адистер: П.В.Берков, М.И.Богданова, А.Валитова, Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов, А.Тайгүрөнов, Ы.Абдрахмановдун ж.б. аракеттери менен СССР Илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалынын тил, адабият жана тарых институту жана М.В. Фрунзе атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун биргелешкен экспедициялары уюштурулуп, аталган окумуштуу-адистердин айрымдары Кыргызстандын түндүк-түштүк аймагынан орун алган алыскы райондоруна чейин барышып, ал жактан фольклордук жаңы материалдарды жыйноого, аларды басма жүзүндө жыйнак кылып жарыялоого жетишишкен. Мындай алгылыктуу иштердин айрымдарын атай турган болсок, 1946-1947-жылдары Кыргыз пединститунун (азыркы Ж.Баласагын атындагы улуттук университет) кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын аспиранты Абдылдабек Самүдүн уулу (Тайгүрөнов) тарабынан түзүлүп, жарык көргөн «**Кыргыз элинин Ата Мекендик согуш күндөрүндөгү фольклору**»[2.1946,2,87б.т.], «**Кыргыздын советтик фольклору**»[3.1947,6,75б.т.] деген аталыштар менен удаа-удая жарык көргөн жыйнактарды эске сала кеткенибиз жөндүү болмокчу. «Манас» баш болгон кыргыз эл оозеки чыгармаларын изилдеп, өткөн доорлордун тарыхый өңү - түсүн алда канча элестүү чагылдырып, ага сын көз менен караган акын-ырчылардын жүзүн адабий-теориялык жактан элге жеткиликтүү деңгээлде ачып берүүгө көп күч жумшашкан кыргыз илимпоздору Т.Байжиев, Т.Саманчин, З.Бектенов, А.Самүдүн уулу (Тайгүрөнов) сыяктуулар ак жеринен айыпталып, «улутчул» катары камалышкан. Булардын айрымдарынын адамдык жана окумуштуулук тагдырлары кайгылуу аяктаса, айрымдары өмүрүнүн аягына чейин дагы эле болсо моралдык-

психологиялык жактан басмырланып жүрүп, ден-соолугунан ажырап, акыры бул жарык дүйнө менен кош айтышып кетишти.

Согуштан кийинки жылдардагы түзүлгөн саясий-идеологиялык кырдаал биздин өлкөдө (СССРде-Б.Б.) бардык тармактарга өзүнүн оор залакасын тийгизди. Репрессиянын экинчи этабы 1946-1954-жылдарга чейин созулуп, Кыргызстандын гуманитардык илими да аябай эле аксады. Натыйжада, бул жылдарда адабият таануу жана фольклористика илиминде диссертациялык иштер корголбой, жыйнактар, китептер жарык көрбөй, мындай тукулжуроо мезгили 1950-жылдарга чейин созулду. Ал эми эл оозунан жыйналган фольклордук материалдарды өзүнчө китеп кылып чыгаруу иши 60-жылдардын II жарымына туура келүү менен фольклористтер: Б.Кебекова, А.Токомбаева, Т.Абдракуновдор тарабынан көлөмдүү жыйнактар ар кайсы жылдары жарык көрдү. Тактап айтканда, «Кыргыз эл ырлары» ф.и.к., фольклорист А.Токомбаева тарабынан 1967-жылы, «Кыргыз каада-салт ырлары» ф.и.к., фольклорист Б.Кебекова тарабынан 2001-жылы, «Улуу Ата мекендик согуш мезгилиндеги эл ырлары», ф.и.к., фольклорист Т.Абдракунов тарабынан 1974-жылы өз-өзүнчө китеп түрүндө жарыялангандыгын айта кетүү керек. Ал эми «Кыргыз элинин сүйүү ырлары», «Санат-насыят, терме ырлары», «Жерге-талдык кыргыздардын ашыктык ырлары», «Кыргыз элинин макал-лакаптары, табышмактары, жаңылмачтары, калптары»; «Кыргыз эл жомоктору», «Айтыштар» 1, II том; «Кошоктор» сындуу элдик фольклордун түрлөрү, негизги жанрлары да акырындык менен жарык көргөн. Эл арасынан жыйналган фольклордук материалдардын негизинде илимий ой-пикирлер айтылып, жанрлар боюнча адабий талдоо иретинде макалаларды жазып, коомчулукка жарыялаган окумуштуу-адистер: Ж.Таштемиров, Ш.Үмөталиев, С.Закиров, Ш.Айтбаевалардын аты-жөнүн, аткарган иш-аракеттерин белгилөөгө болот.

Ал эми XX кылымдын 70-жылдарынын II жарымынан тартып «гүлдөгөн социализм» доору өкүм сүрүп, элдик оозеки чыгармаларга көңүл бурулуп, аларды жыйноо, жарыялоо иши уланмак тургай жалаң гана «алдыга карай алып учуп», башка «маанилүү» маселелер менен алектенип калдык. Албетте, 1973-жылы Кыргыз илимдер академиясынын тил, адабият институтунун эмгек жааматы тарабынан жарык көргөн «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» деген коллективдүү эмгек узак мезгилдик илимий узанууну талап кылды. Натыйжада, 1980-жылы жарык көргөн «Кыргыз поэзиясынын антологиясын» (1-том) эске албаганда улуттук фольклористика, өзгөчө жыйналган материалдарды өзүнчө китеп кылып чыгаруу жагы тилчи-окумуштуу Ж. Мукамбаевдин түзүүчүлүгү менен жарык көргөн «Ашыктык ырларды» (Жерге-талдык кыргыздардан чогултулган материалдар, -Фрунзе, 1988-жыл) бетке кармап, ал эми мурда топтолгон материалдарды иргөө, жарактууларын элге тааныштыруу иштери кечендей берген. Качан гана элибиз эгемендүү өлкө статусуна ээ болгон соң, 1990-жылдардан тартып улуттук тил, тарых, маданият маселелери кайрадан каралып, аларга жаңыча мамиле жасала баштаган. Өзгөчө, 1995-жылы болуп өткөн «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына байланыштуу «Эл адабияты» сериясы менен жарык көргөн 30 томдук академик А.Акматалиевдин жалпы редакторлугу менен ишке ашырылган. Мында кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын классикалык үлгүлөрү бардык варианттары менен кайра басылса, айрым чыгармалар алгачкы жолу жарык көргөн эле. Албетте, материалдар Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил, адабият институтуна караштуу кол жазмалар фондусунда сакталган материалдар болучу.

Ошондой эле көп көлөмдөгү фольклордук материалдар азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз адабияты кафедрасында сакталып келген. Жогоруда сөз болгондой, ал материалдар 1950-жылдардан бери жыйналып, алар аталган кафедранын эң баалуу байлыгына айланган. Алардын толук кандуу сапаттык деңгээлде кармалып, ушул убакка чейин келип жетишине аталган кафедранын мурдагы жетекчилери: профессор К.Иманалиев, доцент Б.Маленов, профессор К.Артыкбаевдер зор аракет жасашып, ошондогу лаборантка М.Н. Фахруддинова машинкага терип баштап, андан кийинки көпчүлүк көлөмдөгү иштер соңку улук окутуучу-методист Шайлоо Айтбаева тарабынан улантылып, ал кол жазмаларга номер коюп, машинкага, компьютерге терип, басмага даярдашкан. Бул топтолгон элдик мурасты иреттөө, жарактууларын иргеп, аларды басмага даярдоо иштери өткөн кылымдын аягында колго алына баштап, кафедранын ал кездеги башчысы профессор К.Артыкбаевдин демилгеси жана жалпы жетекчилиги менен жүргүзүлүп келген. Колдо сакталып турган бул материалдарды жогоруда айтылгандай максатта карап, аларды жанрлар боюнча бөлүү, ар бир кол жазма менен иштөө, түп нускадан (жазылган дептерден – Б.Б.) өзүнчө кагазга көчүрүү, түшүндүрмөлөрүн тактап жазуу, кайра таза кагазга көчүрүү сыяктуу машакаттуу иштер (ал убакта азыркыдай заманбап техника жок эле –Б.Б.) бир топ колду байлап, кыйла көп убакытты талап кылган. Кафедра мүчөлөрүн бул багытта ишке салып, аларга тийиштүү жанрларды бөлүштүрүүгө келгенде кафедра башчысы, профессор, маркум К.Артыкбаев экөөбүздүн ортобузда

пикир келишпестик да пайда болгон. Анын бөлүштүрүүсү боюнча кафедранын бир мүчөсүнө бирден жанр, айрым жанрды эки адамга (мисалы, жөө жомоктор доцент С.Карымшаков менен ага окутуучу М.Сатыбековго бөлүнгөн –Б.Б.) ылайыктап бөлүп, мага 10 (он) жанр (жогоруда саналып көрсөтүлгөн-Б.Б.) бөлгөн. Мен мындай бөлүштүрүү туура болбой тургандыгын, бир кишиге он жанрды үйүп коюу менен иш ойдогудай натыйжа бербесин, дагы көп жанрлар (табышмактар, жаңылмачтар, калптар, учкул сөздөр, эпостор, элдик поэмалар, чечендик сөздөр ж.б.) эч кимге бөлүнбөй калганын, ушул жанрларды да кафедра мүчөлөрүнө ылайыктап бөлүп, иш көлөмүн теңдөөнү талап кылгам. Мени түйшөлткөн нерсе, биринчиден мага бөлүнгөн жанрлардын көптүгү болсо, экинчиден, жогоруда саналып өткөн жанрлардын эч кимге бөлүнбөй, алардын көңүл борборунан сыртта калып, эч бир жанга кереги жок болушу эле. Үчүнчүдөн, ал фольклордук жанрлар бир береке каралып, жарактуулары иргелип, окурмандардын колуна өз убагында тийип калмак. Болбосо, аларга кайра кайрылып, ошончо дептерди окуп олтуруу зарылчылыгы туулмак. Тилекке каршы, иштин келечек натыйжасы, жалпы сапаты эске алынбастан ал кездеги кафедра башчысынын кол алдында иштеген айрым окутуучу-профессорлорго жасаган туура эмес мамилесинин бир далили катары сакталып калды. Албетте, бул маселе биздин ортобуздагы принципалдуу иш катары министрликтин (ал убактагы министр профессор И.С.Болжурова эле-Б.Б.) деңгээлине чейин коюлуп, аягында айрым адамдардын кийлигишүүсү менен басылган болчу. Жыйынтыгында, ошол жыйналган материалдарды толугу менен элге жеткирүү иши өз деңгээлинде болбостон, көп материалдар жоопкерчиликсиз мамиленин, ишти уюштуруп, аны жүзөгө ашыруудагы одоно кемчилдиктердин жана ички куру дымактын курмандыгына айланып келгени бизди өкүндүрөт. Ошондогу кетирилген каталыктын “үзүрүн” биздин кафедра ушул күнгө чейин көрүп келе жаткандыгына соңку мезгил күбө. Ошондой болсо да колдо турган жан дүйнө азыгынын берекесин учурбай, бекем сактап калуу максатында ошол эч кимге (кафедра мүчөлөрүнө) бөлүнбөй калган элдик жанрлардын айрымдарын (таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр) кошумча мээнет катары кошо карап, аларды да болушунча иргеп, элде айтылгандай «ийлеп-ийлеп итке салды» кылбастан басууга даярдагам. Алар да 2017-жылы жарык көргөн II томдон (Кыргыз эл оозеки чыгармалары. II том. Хрестоматия. Бишкек. “COLOR” басмасы) орун алды .

Эми ушул кол жазмалардын чоо-жайына келсек, булардын ичинде өзүнүн топтолгон көлөмү, тематикалык көп түрдүүлүгү боюнча башка жанрлардан айырмаланган материалдар – **санат-насыят ырлары**[1.2017.22-145] десек болот. Ал аталган жыйнакка кирген оозеки чыгармачылыктын үлгүсү катары 73 (жетимиш үч) аталыштагы санат-насыят ырлары мурда жарык көргөндөрдөн азыр-көптүр айырмалана тургандыгын эске алуу менен басмага сунушталган болчу. Бул материалдар Кыргызстандын көпчүлүк райондорунан эле эмес, алды алыскы Алтай, Тажикстандын Жерге-Тал, Мургаб райондорунан, Өзбекстандын Жизак областына караштуу Жалал-Кудук, Заамин, Бахмал райондорунан, Ташкент областынын Бөкө районунан жазылып келингендиги менен баалуу. Аларды жалаң эле адабий-фольклордук жактан баалап, илимий талдоо жүргүзбөстөн, эң ириде тилдик-диалектологиялык жана тарыхый-этнографиялык аспектиде кароо алда канча маанилүү экенин айтпаса да түшүнүктүү. Алардын айрымдарына токтоло кетсек, Нарын районунун Учкун айлында жашаган 59 жаштагы Жапарова Нуркыз ападан жалпы көлөмү 576 саптан турган «Насыят» ыры (жазып келген адамдын аты-жөнү окулбайт) [1.2017,135-137,138-140], Кочкор районунун Комсомол айылынын жашоочусу Өмүрбаев Салык аксакалдан (эл жазуучусу Сагындык Өмүрбаевдин бир тууган агасы) жалпы көлөмү 150 саптан ашык материал («Эмне жок»[1.2017.55-56], «Сонун да»[1.2017,57], «Жашоодон зээни кейиген» [1.2017,115]) А.Белекова тарабынан жазылып алынган. Мындан тышкары Бакай-Ата районуна караштуу Калинин колхозунун Түйтө айылынын тургуну Казакбай Шүкүралиевден 1989-жылы жалпы көлөмү 153 сап ыр («Казакбай карыянын сөзү», «Жаштарга насыят») КУУнун ага окутуучусу Мухтар Сатыбеков тарабынан жазылып алынган[1.2017,99-106]. Ал эми Таластын Кара-Буура районунун Аманбаев айылынын жашоочусу Досмат кызы Маржанбү ападан 2004-жылы КУУнун студенти Бейшенбаева Роза жалпы көлөмү 159 сап ырды[1.2017,22-26] («Кыргыздын уулдары укса» 115 сап, «Таштандыга таштабагын баланы» 44 сап) өз оозунан жазып алган.

Алыскы Мургаб районунун Кара-Көл кыштагынын жашоочусу Айтбүбү Айтахуновадан (43 жашта) 1990-жылы Адилбекова Хатима жалпы көлөмү 133 саптан турган «Санат ырын жазып алган»[1.2017,26-30]. Буга салыштырмалуу Жерге-Тал районунун Дувана айылынын жашоочусу Азанова Дүрданадан (жашы 65те) 1989-жылы студент-практикант Орунбаева Жыпара көлөмү 34 саптан турган “Санат” ырын жазып келген[1.2017,30-31]. Албетте, көлөмү кыска болсо да, көңүлгө нуска экенин айта кетүү жөн... Алты уул уруусунун өкүлү Ысманалиева Асылбүбү ападан (69 жашта) көлөмү 172 саптан турган «Насыят ыры»[1.2017,37-41] жазылып алынып, ал да көңүлдү

өзүнө бурбай койбойт. Булардан тышкары Баялы деген аксакалдан көлөмү 70 саптан турган ыр «Баялынын сөзү» деген шарттуу аталыш менен басууга сунушталган[1.2017,35-36]. Бул ырды 1979-жылы Талас районунан Жангазиева Тотугүл жазып келген. Ал эми ушундай эле мүнөздөгү материал катары Жумамүдүн деген аксакалдан көлөмү 61 саптан турган «Жумамүдүндүн насыяты» жазылып алынган[1.2017,106-108], бирок ким тарабынан жазылып алынганы көрсөтүлбөгөн. Тескерисинче, айтуучусу белгисиз болгон бир топ материалдар сакталып тургандыктан алардын айрымдарына, албетте, талапка жооп берет дегендерине бул жыйнактан орун берилди. Атап айтсак, студент-практикант Байбагышова Зайна жазып келген «Насыят» ыры көлөмү 76 сапты түзөт. Айтуучу адам көрсөтүлбөгөн. Ошондой эле, студент К.О.Бердибаева жазып келген материалдардын арасында көлөмү 98 саптан турган санат ыры да айтуучусу белгисиз болуп калган. Ал эми «Адам мүнөзү» деген аталыштагы көлөмдүү ыр (110 сап) айтуучусу да, жазып келген ээси да көрсөтүлбөй, белгисиз бойдон кала берген. Айрымдары окулбай турган абалга келген. Колдо сакталган материалдарды жанрлар боюнча иргеп, тактаган учурда айрым материалдарды кайсыл жанрга кошуу кыйынчылыгы туулду. Мындай чайналуу алардын эскирип, окууда кыйынчылык жаратканы болсо, экинчиден, жазып келген адамдар аларды жанрдык белгилери боюнча так ажыратып көрсөткөн эмес. Мунун башкы себеби, бизде санат менен насыят ырларынын жанрдык белгилери, ички өзгөчөлүктөрү көп чаташуулар менен жашап келгендигинде. Мындай көрүнүш бүгүнкү күндө да уланып жатканын байкоого болот. Ошондон улам мындай материалдар түп нускада кандай аталса ошол турушунда берүү туура. Ал эми айрымдарын ички маани-мазмунуна карап ылайыктап, ага туура келгидей аталыш менен атоо да табигый зарылчылык катары ишке ашырылган. Албетте, жыйналган санат-насыят ырларынын ички жанрдык өзгөчөлүктөрүн, жеке чыгармачылык белгилерин, айтылыш максат-милдеттерин эске алуу менен мамиле жасаган учурда колдогу материалдардан байкалгандай санат ырларына караганда насыят мүнөзүндөгү оозеки чыгармалар эл арасында басымдуу орунду ээлей тургандыгы ачык көрүндү. Ушунун өзү эзелтен элибизде насыят мүнөзүндөгү чыгармалар көп ырдалган менен анын ички таасири, рухий күчү санат ырларына жетпегендигин айгинелейт. Ошондон улам санат ырлары эл арасында өзгөчө бийик деңгээлде кабылданып, ага атайын даярдык талап кылынган.Аталган жанрдын түпкү максаты Адамды калыптандырып, аны ар тараптуу аспектиден тарбиялоодо ушул элдик санат-насыят ырлары менен элдик педагогиканын ролун, алардын улуттук оюндардан алган ордун изилдөөчү Ч.Д. Тюменбаева мына булардан көрөт: “Нечендеген замандар бою элдигин, улуттугун жоготпой келгендиктин себеби эмнеде? Анын себеби биз тээ байыркы бабаларыбыз жаратып, муундан муунга кастарлап өткөрүп келген улуу эпосторубузда, улуттук дөөлөттө, улуттук дөөлөт элдин тилинде, дүйнө таанымында, салтында, наркында, демек, дилинде, көөнөрбөс маданиятында. Улуттук дене тарбия оюндары да элдик маданияттын бир бутагы катары чың, чымыр денеге негиз салуу менен бирге жаштардын руханий саламаттыгынын да булагы болуп келген”[4.2022,299-300].

Дастандарга соңку убактарда кыргыз ырчы-аткаруучулар тарабынан көп көңүл бурулуп, эл арасында ар түрдүү темада ырдалып жатканын эске алып, колдогу жыйналган материалдардын ичинен айрымдарын ушул жанрга туура келет деген ой менен жогорку аталган жыйнакка киргизилген. Алардын ичинде **«Жумаш менен Рангүл»** дастаны биздеги кол жазмадан улам байкалгандай Теңир-Тоо өрөөнүнүн Ак-Сай, Арпа жайлоолорунда болуп өткөн илгерки окуядан улам айтылып калгандыгын белгилөөгө болот[1.2017,246-255] . Текст биринчи жолу басма жүзүндө элге тааныштырылып олтурат. Бул дастан кимдин оозунан жазылып алынганы да так көрсөтүлбөгөн. Ал эми муну жазып келген кыргыз филологиясы факультетинин студенти **Т.Кыдыров** болуп эсептелет. Көлөмү кол жазма түрүндө 9 (тогуз) бетти түзөт. Ал эми Республиканын түштүк аймагынан, т.а. ташкендик кыргыздардын арасынан жазылган **«Айгүл кыз менен Козулан баатыр»**[1.2017,255-259] дастаны көлөмү жагынан аз болсо да, өзүнчө өң-түскө ээ десек болот. Мурда эч жерде жарыяланбаган. Бул материалды 1999-жылы КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин студенткасы Бермет Манасова жазып келген. Айтуучу: Ташбүбү Карим кызы. Бул эне 1988-жылы 82 жаш курагында дүйнөдөн кайтса да, ал айткан дастан соңку муун өкүлдөрү тарабынан ошол калыбында бизге жетип олтурат. Көлөмү кол жазма түрүндө 5 (беш) бетти түзөт.**«Карыянын өмүр дастаны»**(“Карыя эненин айтканы”) болсо соңку мезгил шартка, турмуштук көрүнүштөргө байланыштуу болуп, биздин арабыздагы карыя адамдын жашоого, коомго карата жеке көз карашы катары берилген. Бул дастанды 1999-жылы уюштурулган практиканын жетекчиси, улук окутуучу Айтбаева Шайлоо менен бирге КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин студенткасы Назгүл Баякеева Ысык-Ата районунун Карагай-Булак айылынын жашоочусу, 70 жаштагы Касымалиева Батыйдан жазып келген. Демек, кыргыз ырчылык өнөрүнүн айрым белгилери ушул жыйналып алынган материалдардан, өзгөчө алардын айтуучуларынан да көрүнөрүн жокко чыгарууга болбойт.

Ырчылык өнөрдүн синкреттүүлүгү жана алардын (ырчылардын) коомдогу алган орду, аткарган көп тармактуу функциясы жөнүндө учурунда белгилүү адабиятчы, маркум Т.Саманчин да алгачкылардан болуп белгилеп көрсөткөндүгү жөнүндө анын чыгармачылыгын изилдеген адис Г.К.Исмаилова да белгилейт[5.2023,№2(114),161-167]. **Жыйынтыктап айтканда**, кыргыз элинин санат-насыят ырлары өткөн XX кылымдын 70-жылдары да өзүнчө жыйнак катары жарык көрүп, негизинен аталган жанрдын улуттук оозеки чыгармачылыктагы орду кыйла аныкталып, ал жыйнак кийин 1995-жылы УИАнын тил, адабият институту тарабынан “Эл адабияты” деген серия менен кайра толукталып басылды. Бул аталган жанрга караганда элдик дастандар көңүл борборунан четте калгандай таасир калтырып, эл ичинде саналуу эле дастандардын аттары аталып, алар өз ыңгайына жараша аткарылып келди. Андай дастандарга “Ак Мөөр”, “Карагул ботом”, “Кулмырза менен Ак Саткын”, “Саринжи-Бөкөй” баш болгон дастандар гана эл ырчылары: А.Айталиев, С.Дыйканбаев, О.Кутманалиев, Б.Мадазимов ж.б. тарабынан аткарылып келсе, соңку Эгемендик келгенден кийин бул жанрдын да ички рамкасы кеңейип, аткаруучулардын да саны арта баштагандыгы байкалат.Мунун бирден бир себеби, элдик оозеки чыгармачылыктын жанрларына карата болгон мамиленин мурдагыга салыштырганда оң жагына өзгөргөндүгү, “жумурткадан кыр издөө” саясатынын бүткөндүгү десек болот. Антпесе, “тигини тигинтип , муну минтип коюптур” деген кыйкымчыл мамиле элдик чыгармаларга токтотулуп, аларды элге жеткирүүдө ырчы-аткаруучуларга чыныгы эркиндик берилгендигин эң башкы себеп деп эсептешибиз керек. Ошондон улам бул элдик чыгармаларда (Санат-насыяттар, дастандар -Б.Б.) элдин үнү кеңири угулуп, анда демократиялык көз караштар басымдуу орунду ээлей баштагандыгын байкоого болот.Анан калса, бул чогултулган материалдардын ичинде жанрдык чен-өлчөмдөргө жана ички көркөмдүк мазмуну боюнча да негизги талаптарга туура келген материалдар да жок эмес.Мисалга ушул эле материалдардын ичинен **“Карыя эненин айтканы”**[1.2017, 260-265] деген дастанга токтолсок, мында соңку жашоо-турмушубузда орун алып жаткан оң-терс көрүнүштөргө басым жасалып, кыргыз коому кандай жолго багыт алып баратканын ал өзүнчө аң-сезимде ачып берет. Мындагы көтөрүлгөн айрым көйгөйлөр чын эле соңку кыргыз адамдарын терең ой жүгүртүүгө чакырат. Мындай турмуш көрүнүшү жалаң эле айыл арасында эле орун алып жатпастан, анын башаты азыркы Ак Үйүбүздүн жетинчи кабатына жеткенин ал убактагы Президентибиз өзү калың элге жар салган эле. Демек, ал кездеги ишенген жогорку бийлигибиз өзү мындай терс көрүнүштөргө чара көрүүнүн ордуна оор үшкүрүп, кол куушуруп олтурушу ошондогу көпчүлүк элге жаккан жок. Айрым курч мүнөздөгү элдик чыгармалардын жаралышына демек, турмуш өзү түздөн-түз өбөлгө болуп келгенин ушул чыгарма дагы ачык далил боло алат. Жалпы эле элдик оозеки чыгармалардын жаралышына жана эл оозуна таралышына табигый турмуш өзү себепкер болуп келгенин ушул аталган чыгармалардан да көрүүгө болот. Бул колдогу материалдарды ар тараптуу багытта изилдөө жана андагы рухий-эстетикалык баалуулуктарды өздөштүрүү бүгүнкү күндүн маанилүү маселелеринен болуп кала бермекчи. Булар жөнүндө ошол учурунда да учкай айтылган[8.2017. 3-21].

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр,тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) (Түзгөн: Б.Баймырзаев), II том: Хрестоматия. – Бишкек, “COLOR” басмасы . 2017, 427-б.
2. Кыргыз элинин Ата Мекендик согуш күндөрүндөгү фольклору . (Түзгөн: А.Самүдүн уулу (Тайгүрөнов). Фрунзе. Кырмамбас, 1946.
3. Кыргыздын советтик фольклору. (Түзгөн: А.Самүдүн уулу (Тайгүрөнов). – Фрунзе: Кырмамбас, 1947.
4. Тюменбаева Ч.Д. Унутулган улуттук оюндар жана этнопедагогиканын ролу // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, Атайын чыгарылыш, 2022, 297-307-б.
5. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Фрунзе, “Илим” басмасы, 1973.
6. Исмаилова Г.К. Ырчылык өнөрдүн синкреттүүлүгү жана акындын коомдогу кызматынын полифункционалдуулугу жөнүндө Т.Саманчиндин изилдөөлөрү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, № 2(114), 161-167-б.
7. Карыя эненин айтканы. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр,тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) (Түзгөн: Б. Баймырзаев), II том: Хрестоматия. – Бишкек: “COLOR” басмасы, 2017, 260-265-б.

8. Баймырзаев Б.А. Эл сөзү-элге. (Баш сөз) Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөндөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) (Түзгөн: Б. Баймырзаев), II том: Хрестоматия. – Бишкек: “COLOR” басмасы, 2017, 3-21-б.

УДК 53:22:3

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-295-300

Мамбетакунов Э.М., Калыбеков А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Мамбетакунов Э.М., Калыбеков А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Mambetkunov E.M., Kalybekov A.

KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ЧЫГАРМАСЫНДА ТАБИЯТ
КУБУЛУШТАРЫНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ
ОПИСАНИЕ ПРИРОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ В ПОЭМЕ “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
NATURAL PHENOMENA OF THE UNIVERSE IN THE POEM “GRACEFUL
KNOWLEDGE” ZHUSUP BALASAGYNA**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада улуу акын Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында баяндалган табият кубулуштары Тенир Тоо аскаларында сакталган байыркы астрономиялык билимдердин таасири менен түзүлгөндүгү жана алардын өнүгүшү баяндалды. Орто кылымга чейин жашаган дүйнөнүн геоборбордук системасы ыр менен баяндадып, алардын жайгашуу ирети жана асман сферасында кыймылынын ылдамдыгы так көргөзүлгөн. Асман сферасында зодиак топ жылдыздар боюнча Күндүн жылдык кыймылы менен күн календарын баяндап жазган. Күн календары Омор Хаямдан 10 жыл мурда, 1069-жылы түзүлгөн. Планеталардын, зодиак топ жылдыздардын аттары түрк тилинде жазылып, азыркы кыргыз тилине окшош экендиги аныкталды.

Аннотация: В данной статье описаны представления великого поэта Жусупа Баласагына в его поэме «Благодатное знание» о природных явлениях и их развитии, сформированные под влиянием древних астрономических знаний, сохранившихся в скалах Тянь-Шаня. В поэме в стихотворной форме описана геоцентрическая система мира до Средневекового периода, наглядно показан порядок расположения небесных светил и скорость движения по небу. В небесной сфере по зодиакальным созвездиям воспроизведено движение Солнца и составлен солнечный календарь. Солнечный календарь был создан в 1069 году, за 10 лет до Омара Хайяма. В поэме названия планет даны на турецком языке, а названия зодиакальных созвездий аналогичны современному кыргызскому языку.

Abstract: In this article, the creation of an astronomical model of the world, described in the poem “Blessed Knowledge” by the great poet Yusup Balasagyn, was created under the influence of ancient astronomical knowledge preserved in the rocks of the Tien Shan, and their development was described. In the poem, the geocentric system of the world that lived before The Middle Ages, the order of their location and the speed of movement across the sky are clearly shown. In the celestial sphere, he described the movement of the Sun according to the zodiacal constellations and compiled a solar calendar according to the zodiacal constellations. The solar calendar was created in 1069, 10 years before Omor Khayam. In the poem, the planets are written in Turkish, and the names of the zodiac constellations are similar to the modern Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: Күн; Ай; жылдыз; календарь; зодиак; Сатурн; Юпитер; Марс; Чолпон; Аркар; Үркөр; Босого; Саратан; петроглиф.

Ключевые слова: Солнце; Луна; звезда; календарь; зодиак; Сатурн; Юпитер; Марс; Венера; Овен; Телец; Близнецы; Рак; петроглиф.

Keywords: Sun; Moon; star; calendar; zodiac; Saturn; Jupiter; Mars; Venus; Aries; Taurus; Gemini; Cancer; petroglyph.